

Anmeldelser

Tom Christensen: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde Museums Forlag, 1991, 111 s., ill., 150 kr.

Blandt historikere mumles der somme tider om, hvor slette mennesker arkæologerne er, fordi de udgraver en mængde spændende kilder, men undlader at publicere dem. Tom Christensen er en af de retfærdige. Fra 1986 forestod han en række spændende udgravninger i det sagnomspundne Lejre, og her foreligger en redegørelse, hvor enhver kan se, hvad der blev fundet, og få besked om, hvilken betydning det har for opfattelsen af vor fortid. Flot!

Udgravningens mest sensationelle resultat var et par kæmpestore huse af den fra ringborgene kendte type – men dobbelt så lange og med et areal på 500 m². Hertil kom nogle mindre huse og et antal grubehuse. Fra hele udgravningsfeltet er der et rigt og alsidigt fundmateriale, som belyser dagligdag, erhverv og forbindelser med omverdenen. Det hele hører hjemme mellem 700 og 1000, og umiddelbart tænker man jo så: Er der alligevel noget om de gamle sagn, Lejre har jo en central plads i sagnhistorien? – Tom Christensen falder ikke for fristelsen. Selv nok så megen arkæologi kan ikke gøre sagn til historie, men det kan give en baggrund for, at sagnene knyttedes netop til Lejre.

Der er foreløbig kun udgravet 5% af det samlede bopladsområde, så en endelig tolkning kan ikke gives endnu. Der er dog ingen tvivl om, at den mand, der har siddet i Lejre i denne periode, har været en mægtig mand, og Tom Christensens forslag, at han kan have behersket hele Sjælland, er plausibelt. Kronologisk falder Lejre sammen med den periode, der begynder med Ribes opståen kort efter 700, og det forsvinder brat omkring 1000, altså da Harald Blåtand havde samlet sig hele Danmark og lagde et nyt magtcentrum i Roskilde. Lejrehøvdingen kan udmærket have været et af rigssamlingens ofre.

Bogen er smukt illustreret med mange kort, tegninger og fotos i sort-hvid og farve, foruden med et par løse plancher med Holger Schmidts rekonstruktionstegninger til de store huse. Samme Holger Schmidt redegør også på et par sider tekst for husenes byggemåde. Enkelte småfejl, som for eksempel oplysningen at meldrøje skulle give anledning til St. Veitsdans, hvor det rette er, at den forårsagede ergotisme, blandt andet kaldt St. Anthonii ild, anfægter ikke, at Tom Christensen her har forelagt et særdeles nydeligt stykke populær arkæologi, til lige stor glæde for læg og lærd. Man ser med forventning hen til udgravningernes gen-

optagelse, hvis regnen måtte indfinde sig og blødgøre den hårde jord.

Niels Lund

Danmarks middelalderlige skattefund c.1050-c.1550. Jørgen Steen Jensen m.fl. 2 bd. Nordiske Fortidsminder, Serie B, bind 12,12. Det kongelige nordiske Oldskriftselskab, 1992. 312 + 339 s.

Med disse to statelige bind fremlægges et corpus over de 327 skattefund fra middelalderen, der er gjort i Danmark til og med året 1986. Middelalderen strækkes lidt længere, end vi er vant til, men det er der en praktisk forklaring på, og det forklares også med praktiske årsager, når dette skattefundsværk, i modsætning til for eksempel Lis Jacobsens og Erik Moltkes tilsvarende runeværk, begrænser sig til det nuværende Danmark og udelader Sydslesvig og Skåne, Halland og Blekinge. Det får så være en trøst, at de meget aktive svenske numismatikere er godt i gang med at bearbejde fundene fra de danske provinser øst for Øresund.

Skattefund har man gjort i århundreder, og *Jyske Lov* bestemmer, at den slags tilhørte kongen. I lange tider blev de simpelthen indsmeltet på den kongelige mønt, og indtil møntforskerne erkendte værdien af samlede fund for både den numismatiske og den historiske forskning, splittedes skattefund ofte efter en nødtørftig registrering, idet museerne byttede med hinanden for at få flest mulig typer repræsenteret i deres samlinger. Først i nyere tid er det blevet fast praksis at holde fundene samlede.

De fire hovedforfattere til dette bind, Jørgen Steen Jensen, Kirsten Bendixen, Niels-Knud Liebgott og Fritze Lindahl, har kunnet basere deres arbejde på Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings protokoller, som går helt tilbage til 1800, men mange fund fra før dette år er rekonstrueret, først og fremmest ved Georg Galsters myreflittige indsats i 1930'erne.

For hvert enkelt fund gøres rede for, hvornår og hvorledes fundet er gjort, for fundets emballage, enten det nu kunne være en læderpung, en lerkrukke eller en malmgryde, og for fundets indhold af mønter og eventuelt andre genstande. En del fund er blandede smykke- og møntfund, enkelte rummer endda kun andre genstande end mønter, men de fleste er rene møntfund. Her registreres antallet af de enkelte registrerede typer, men der er

ikke tale om publikation af hver enkelt mønt. Herefter diskuteres dateringen, tidspunktet for en skats nedlæggelse; ofte kan et funds yngste mønt dateres med stor præcision, i andre tilfælde er grænserne videre. Endelig gives henvisninger til Møntsamlingens protokol og til trykte behandlinger af det enkelte fund.

I en cirka hundrede sider lang indledning behandles dels en række problemer i tilknytning til værket selv, dels et antal af de problemstillinger, som rejser sig for den, der vil benytte skattefundene som historiske kilder. Keld Grønder-Hansen gør rede for »Fundtyper og sammensætning af skattefund«, Kirsten Bendixen og Jørgen Steen Jensen behandler møntcirkulationen og mønternes funktion i den middelalderlige økonomi, og sidstnævnte diskuterer endelig mulighederne for at udtale sig om et spørgsmål, som har fået megen interesse i de senere års numismatik, nemlig udmøntningens størrelse. Det er slet ikke noget enkelt spørgsmål.

Værket er smukt illustreret i både sort/hvid og farver, men først og fremmest er det forsynet med registre af enhver tænkelig art. Man kan finde frem til, at Balduin IV af Flandern, hvis signet er fundet i Danmark, også er repræsenteret i flere møntfund, medens Knud den Helliges svigerfader, Robert Friseren, ikke er, og man kan finde frem til, i hvilke danske skattefund mønter fra for eksempel den lille engelske mønt Lympne er fundet. Tillige er samtlige skattefund indtegnet på kort.

Danmarks middelalderlige skattefund repræsenterer en uvurderlig service for middelalderforskningen. Den viden, det fremlægger, har naturligvis været tilgængelig for den kreds af forskere, som færdes husvant i Mønt- og medaillesamlingens samlinger, arkiver og protokoller, men nu er feltet åbent for mange flere, og man kan kun være taknemmelig over for de mange gode kræfter, videnskabelige og økonomiske, som har forenet sig om at løse denne opgave.

Niels Lund

Søren Balle: Statsfinanserne på Christian III's tid.
Aarhus Universitetsforlag, 1992. 579 s.

Christian III's regeringstid omfatter en række vigtige politiske begivenheder, og den satte også sit præg på statsfinanserne. Store summer kom i perioder ind som skatteindtægter og gik ud som krigsudgifter, næsten på samme forbundne måde som optagelse af lån og afbetaling af gæld. Krongodset spillede naturligvis også en rolle, endda i flere henseender. Den mest kendte er nok kronens inddragelse af bispe- og klostergodset efter reformationen. Opgøret efter Grevens Fejde har ligeledes et krongodsaspekt, nemlig i forbindelse med den halsløsning og godsinddragelse, som de jyske

selvejerbønder på Skipper Clements side blev stillet over for. Og endelig er der forholdet omkring forleningsbetingelserne, kulminerende med lensordningen i 1557, som almindeligvis menes at have styrket kronen finansielt.

Disse temaer indtager en central plads i det foreliggende værk om statsfinanserne i Danmark-Norge og Hertugdømmerne 1534–1559. Det omhandler en periode, hvor fuldstændige statsregnskaber ikke udarbejdedes, og regnskabsposterne må derfor konstrueres ud fra mange enkeltregnskaber. Tilmeld er en stor del af regnskabsmaterialet gået tabt, specielt med hensyn til de beløb, som forvaltedes på lokalt niveau i lenene, og Søren Balle må derfor opstille en kvantitativ metode til lempet denne kildesituation.

Hans udgangspunkt er, at der i lenene findes et økonomisk kredsløb, som er knyttet til krongodsindtægterne og statens ordinære udgifter, og størrelsen heraf kan betragtes som værende relativt konstant. Det afgørende er udviklingen af de ekstraordinære poster: lån, renter og afdrag, skatter og told samt krongodssalg og militærundergifter. Gennem omfattende undersøgelser når Søren Balle frem til en række talserier for en del af Christian III's regeringstid, nemlig 1536–1547, dog med det forbehold, at militærundergifterne er ufuldstændige (appendiks 8.2).

Det viser sig, at de opstillede indtægter nogenlunde svarer til udgifterne, og ifølge forfatteren tyder intet på, at større indtægtsbeløb mangler blandt de undersøgte poster. Heri har han nok ret, men det ville være rart, om han havde turdet supplere med overslagstal for de manglende poster, så man kunne danne sig et billede af det samlede statsregnskab.

Et af resultaterne fra undersøgelsen er, at indtægterne var minimale fra de jyske selvejeres halsløsning og godsindløsning, og den hårde medfart over for dem karakteriseres som en myte. Det underbygges af udviklingen i de danske bondeskatters provenu, som i 1548 tager et spring opad med omkring 20.000 daler. Selvejernes kopskat forholdes det år med 1 daler, og han er derved i stand til som den første at give et rimeligt bud på datidens selvejerantal i Danmark, nemlig omkring 20.000.

Krongodssalg forekom, men ikke i massivt omfang, i den undersøgte periode 1536–1548. I stedet udnyttedes krongodset som pant for en række lån, samt til andre forleningsformer. Det understreges af Søren Balle, at forleningsformen i sig selv ikke er finansielt afgørende i en tid med prisstabilitet, men da perioden netop kendetegnes ved stigende priser, blev det fordelagtigt for kronen at omlægge lensforvaltningen til regnskabslen, og det er på den baggrund, at lensreformen må vurderes.

Imidlertid ser Søren Balle ikke lensreformen som nogen succes. Sammenlignes med et budget fra 1602 over kronens indtægter og udgifter, og deflateres budgettets krongodsindtægter ud fra

prisudviklingen på korn, var der faktisk tale om en faldende indtægt af krongodset i den mellemliggende tid.

Dette resultat stemmer fra sidste del af bogen, hvor Søren Balle forsøger at gå et skridt videre ved at inddrage det lokale økonomiske kredsløb knyttet til lenene. Han fremlægger her en bearbejdet udgave af Kristian Erslevs beregninger over krongodsindtægterne henholdsvis før og efter reformationen, og de nye tal for tiden lige efter 1536 sammenholdes med 1602-budgettet. Der ligger heri det problem, at Søren Balle ikke justerer for nedgangen i krongodsmængden 1536–1602, men alligevel synes der at være tale om en faldende krongodsindtægt.

Erslev kom ved sin sammenligning af krongodsindtægterne før og efter reformationen frem til, at der i Danmark var sket en tredobling, fra 100.000 til 300.000 td. korn årligt. Søren Balle kommer også frem til en tredobling (fra 124.582 til 391.003 td. korn), men påpeger, utvivlsomt med rette, at der i det sidste beløb gemmer sig kongetienden, altså den forhenværende bispetiende.

Da kongetienden kendes for Jylland i 1542, mener han at kunne udregne totalen for Danmark ved at sammenholde med Jyllands andel af bondeskatteprovenuet, og kommer frem til et tal på 54.200–59.000 td. korn (inklusive Skånelandene og eksklusive Bornholm, eller ca. 41.675 td. korn eksklusive både Skånelandene og Bornholm). Som kontrolforanstaltning sammenligner han sidstnævnte tal med tiendehartkornet, således som det foreligger oplyst langt senere, på landmålingsmatriklens tid (1796: 36.000–38.000 td. hk.). Men da der er uoverensstemmelse, antager han, at tiendehartkornet er blevet formidsket ved overgangen fra landgildematrikel til landmålingsmatrikel, på samme måde som gårdenes hartkorn formindskedes, og straks passer tallene bedre.

Her vover Søren Balle sig imidlertid ud på gyngende grund. For det første kan tienden ikke forventes at være proportional med bøndernes skatter, som også betaltes af jordløse bønder, og for det andet blev tiendehartkornet overhovedet ikke formidsket ved landmålingsmatriklens indførelse i 1680'erne; det gamle tiendehartkorn fortsatte uændret, undtagen på Lolland-Falster, hvor det tilmed forhøjedes. Et realistisk bud vil derfor ligge nede på omkring 45.000 td. korn i kongetiende (inklusive Skånelandene og Bornholm).

Afslutningsvis tager Søren Balle de samlede danske godsindtægter under behandling, hvilket sker som led i en kontrol af det tidligere udfundne selvejerantal. Den del af krongodsindtægterne på 391.003 td. korn, som ikke udgøres af kongetienden, må stamme fra selvejernes og kronbøndernes ydelser. På grundlag heraf, samt med hjælp af oplysninger fra 1600-tallets matrikler, opstiller han gårdantal og landgildeydelse for både selvejere, kronbønder og adelens bønder i tiden lige efter reformationen.

Men i beregningerne indgår en række fejlagtige sammenligninger af matriklernes landgildehartkorn (443.834 td. hk.) og landmålingshartkorn (357.573 td.hk.). Således forhøjer han (side 304) Henrik Pedersens hartkornstal en ekstra gang for Fyn og Jylland, skønt tallene er forhøjede i forvejen, sådan som de findes hos Pedersen. Hertil kommer, at de to nævnte hartkornsmængder dækker over vidt forskellige forhold med hensyn til præstegårde/degneboliger, skov- og møllehartkorn, samt de kongerigske enklaver i Slesvig. Samme misforhold gælder, når han (side 310) sammenligner landmålingsmatriklens ejendomsantal, der tillige omfatter hovedgårde, med ældre opgørelser over antallet af bøndergårde.

Af betydning for beregningerne er endvidere antagelsen (side 312–314) om, at selvejernes ydelser kun var på en tredjedel af fæsternes, men der argumenteres ikke herfor. Endelig indgår der i beregningerne kongetienden, hvis størrelse som før nævnt er ret problematisk.

Ser man bort fra disse problemer, fremkommer en adelsindtægt på 243.000–247.000 td. korn, hvilket svarer meget godt til de 253.139 td. hartkorn adelsgods, som der svarede rostjeneste af i 1630'erne. Altså er der næsten ikke rykket ved balancen mellem krongods og adelsgods i tiden fra reformationen, påstår Søren Balle.

De sidste beregninger hører ikke til bogens stærke sider. Den øvrige del af bogen repræsenterer derimod et solidt stykke grundlæggende arbejde, omend det ikke blev til noget samlet statsregnskab i denne ombæring.

Claus Rafner

Poul Holm: Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914. Udgivet af Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet, 1991. 348 s., ill. 298 kr.

Bogen er Poul Holms doktorafhandling, der blev forsvaret ved Aarhus Universitet i august 1991. Indholdet er en sammenskrivning – en statusrapport kan man kalde det – over hvad der hidtil er skrevet om fiskeriet, handelen og søfarten i Kattegat-Skagerrakregionen, men her med vægten lagt på de indbyrdes kontakter. Kontakter er her forstået som materielle – eksempelvis udveksling af varer og fiskeredskaber – og som menneskelige – såsom arbejdsvandringer og permanente flytninger.

Da bogen har karakter af statusrapport, skal man være opmærksom på, at den ikke har en klart defineret problemstilling, der udpeger, hvad der – ud fra forfatterens mening – er mere væsentligt end andet. Derimod får man en meget stor mængde empirisk stof fremlagt.

Bogen udspringer af samarbejdet i det nordiske

»Kattegat-Skagerrakprojekt«, der løb fra 1982 til 1988, og i hvis regi der er udgivet 16 skrifter. Hertil kommer denne bog, der giver en oversigt over, hvor langt forskningen om denne region er kommet, og som samtidig peger på de felter, det ville være interessant at udforske yderligere.

Poul Holm ønsker at skrive kystlivets historie i regionen ud fra den antagelse, at havet samler mere, end det adskiller. Han kritiserer hidtidig forskning for i for høj grad at snævre synsvinklen ind til nationale perspektiver, fordi han mener, at man dermed overser den betydning, de regionale og i dette tilfælde desuden internationale kontakter har haft for kystbefolkningen. Det er netop dette perspektiv, der er med til at gøre bogen interessant.

Bogen omhandler som nævnt fiskeri, handel og søfart, dels set ud fra de forskellige områder i regionen, dels beskrevet i forskellige historiske perioder. Bogen afsluttes med et kapitel om »mentaliteter«, der handler dels om lokalbefolkningernes syn på hinanden, dels om borgerskabets »erobring« af kysten. At bogen stopper omkring 1. verdenskrig begrundes med, at bl.a. fiskernes horisont efter 1900 udvides til hele Nordsøen.

Poul Holm har sat tre rammer for bogen, som samtidig er betingelser, der er med til at begrænse befolkningens »frie valg«. Den første ramme eller begrænsning er *naturens betingelser* – vinden, vejret, havstrømme, bundforhold m.m. Den næste ramme er det såkaldte *Nord/Østersøsystem*. Kattegat-Skagerrakregionen ligger på søhandelsvejen mellem Nordsøen og Østersøen, der er led i et meget større europæisk handelssystem. Poul Holm har her hentet inspiration fra den franske historiker Braudel og pointerer, at det er meget vigtigt ikke at glemme det større internationale perspektiv, hvor de forskellige lande og regioner er knyttet sammen via handelen. Den tredje ramme kaldes *politikken i hverdagen*. Her vises, hvor stor betydning staternes og kongemagternes indflydelse har været på fiskeriet, handelen og søfarten i regionen.

En fjerde ramme eller betingelse, som Poul Holm ikke selv fremhæver særskilt, men som han alligevel er opmærksom på, er teknikens udvikling. Udviklingen af fangstredskaber, fiskefartøjer, fiskesøgningsinstrumenter, tilberedningsmåder, transportmuligheder m.m. har haft stor betydning for udviklingen af både fiskeriet og handelen, som Poul Holm også viser.

De sidste rammer sprænger det traditionelle lokalsamfundsperspektiv og sætter de forskellige områder og småsamfund ind i et internationalt perspektiv. Det storstilede sildefiskeri ved Øresund i middelalderen kunne ikke foregå, hvis der ikke havde været tilstrækkelig stor efterspørgsel efter saltet sild ude i Europa samtidig med eksistensen af Hansaens effektive transportsystem. Reformationen betød omvendt, at efterspørgslen på fisk faldt drastisk, da fastedagene faldt bort. Krige stoppede både handel og fiskeri, men de kunne

samtidig give gode indtægter ved kapervirksomhed. Den engelske navigationsakt i 1651 betød et stort opsving for den norske handel, der før havde været på hollandske hænder.

Kongemagternes interne indgriben i deres egne borgeres rettigheder kommer tydeligt frem i Poul Holms bog. Et eksempel er kongemagternes forbud mod bondehandel både i Danmark og Sverige. Forbudet havde til hensigt at styrke og samle handelen i købstæderne. Tilsyneladende ramte dette forbud stærkest i Sverige, mens man har indtryk af, at det i Danmark blev omgået i stor stil. Omvendt har kongerne også givet privilegier, rettigheder og støtte på forskellige områder, som de ønskede at afhjælpe.

Et tredje perspektiv, der er med til at vende nogle forestillinger lidt på hovedet, er Poul Holms gennemgang af skudehandelen og søfarten. Skudehandelen til Norge fra Jyllands nordvestkyst har i den etnologiske litteratur haft stor vægt, fordi den metodisk set ansues som idealtipe. Her viser Poul Holm, at dens betydning ud fra en nationaløkonomisk målestok var meget lille, men at den selvfølgelig var af stor betydning lokalt.

Problemet for Poul Holm er, at han mangler et kulturelt perspektiv: Han borer ikke i de principielle kulturelle kontraster. Han forestiller sig, at alle mennesker kan måles ud fra den samme målestok, at de ønsker og vil det samme. Det kommer tydeligt frem i indledningen: »Men de økonomiske historikere lærer os, at de fleste mennesker stræber efter at tilfredsstille deres behov med så lille en arbejdsindsats som muligt i forhold til en varierende norm for den acceptable fordeling mellem arbejdstid og fritid« (side 16).

Ud fra dette ønsker han at vise, at kystens befolkning har lagt vægten på de markedsrettede aktiviteter, dvs. aktiviteter, der kunne give penge. Oftest viser Poul Holm dog, at befolkningen ikke havde noget valg, med hensyn til, hvad de ville producere. Det afhang først og fremmest af naturgrundlaget og afsætningsmulighederne.

En anden af Poul Holms grundantagelser er, at producenterne – i dette tilfælde fiskerne – stræber efter så stort et udbytte af produktionsmidlerne – fartøjet og redskaberne – som muligt. Kapitalmangel afhjælpes ved, at flere fiskere indgår i et både-lag eller indgår i/underlægger sig et kompagniskab med redere, dvs. ikke-fiskere. For den enkelte fisker står valget derfor åbent mht., om han vælger at blive selvstændig, partsejer eller lønarbejder. Valget afhænger ifølge Poul Holm af indtjeningen, lokalsamfundets »normer« og storsamfundets pres.

Som etnolog mangler man også her de kulturelle kontraster. Det ræsonnement, Poul Holm fremlægger, er nemlig ikke de selvstændige fiskeres – endsige en dybere forståelse af partsfiskeriets kulturelle begrebsverden – men kun det kapitalistiske ræsonnement. For den selvstændige fisker gælder det først og fremmest om at have »foden på eget skib« og *ikke* at få så stort et udbytte af produk-

tionsmidlerne som muligt. Hvis det sidste var tilfældet, skulle alle fiskere trække deres penge ud af fiskeriet i dårlige tider og investere i andre, mere givtige produktionsgrene i stedet. Men fiskerne spænder hellere livremmen ind i dårlige tider end frivilligt at opgive selvstændigheden, hvad enten det er i betydningen selvejer eller partsejer.

Netop dette skriver Poul Holm også, da det viser sig, at hans empiri ikke passer på det kapitalistiske ræsonnement. Så forklarer han, at: »I virkeligheden var selvejet en moderne udvikling, som var vel tilpasset en ny teknologi, motorbåden, og som viste sig overlevelsedygtig i forhold til rederkapitalen, først og fremmest i kraft af sin hurtige omstillingssevne og *fleksible forventninger til afkastet af investering og arbejde*« (side 227, min understregning).

Karakteren af statusrapport bevirker, at Poul Holm nogle steder gentager andre forskeres unøjagtigheder – eller manglende kildekritik. Et eksempel er spørgsmålet om, hvorvidt man kan fastsætte omtrentlige årstal for »indførelsen af dæksbåde« i havfiskeriet. Poul Holm skriver, at dæksbådene slog igennem efter 1880'erne. Før det har man reelt kun introduceret dæksbåde i Hjerting (1872) og på Halsnæs (1862). Hvis man læser Poul H. Moustgaards bog »*At vove for at vinde. Dansk fiskeri skildret af A.J. Smidth 1859–63*«, Grenå 1987, fremkommer der et helt andet billede:

»... paa Hansted har der for 18 Aar tilbage været hjemmehørende 13 Dæksbaade, nu ikkun 4, ved Febbersted var der hjemmehørende 11, nu ikkun 6; hvilken Formindskelse ikke hidrører fra Uhen-sigtmæssigheden af disse Baade, men fordi Fiskeriet på Jydskerevet i Løbet af de sidste 7 Aar saa betydeligt er aftaget og næsten er mislykket.« (side 138. Citeret fra toldkontrollør Bolvigs skriftlige indberetninger fra 1860).

Går vi længere tilbage i tiden og længere sydpå langs den jyske vestkyst bliver problemet langt værre!

Trods disse kritiske punkter er det en anbefalelsesværdig bog, der ud over at være meget smuk med fine billeder desuden giver et bredt overblik over Kattegat – Skagerrakregionens fiskeri, handel og søfart fra ca. 1500 til 1900.

Kirsten Monrad Hansen

Lars Bjørn Madsen: *Helsingør Toldkammer*. Told- og Skatthehistorisk Selskab, 1991. 119 s., ill. 198 kr.

Når man taler om Helsingør i toldmæssig henseende, tænker de fleste uvilkårligt på den verdensberømte øresundstold og det store, smukke Øresunds Toldkammer, som var byens ansigt over for de mange fremmede søfarende fra 1742 til 1859. Men der opkrævedes også anden told og konsum-

tion i Helsingør som i alle andre danske købstæder. Det er rammerne for opkrævningen af denne såkaldte lille told, der er emnet for museumsinspektør Lars Bjørn Madsens bog.

Han fortæller udmærket om havnen (der allerede i 1767 afløste de ubeskyttede anløbsbroer), om byportene, om vejerboden, om bestemmelserne vedrørende importtold og så videre. Hovederindret er imidlertid beretningen om den gamle toldbodbygning (der blev opført lidt før 1736, og som der ikke vides ret meget om) samt især toldboden af 1784 og den seneste toldkammerbygning fra 1891. Denne sidste står endnu på havnepladsen – på samme sted som sine forgængere – hvor den nu fungerer som kulturhus.

Lars Bjørn Madsen gennemgår detaljeret og med mange og lange kildecitater historien om planlægning og bygning af den smukke klassicistiske toldbod med det tilhørende store pakhuis, som opførtes 1784–1786. Han argumenterer overbevisende for, at arkitekten må have været holbygmeister Christian Joseph Zuber.

Da Statsbanerne skulle opføre den nuværende, store stationsbygning og postkontor, måtte toldvæsenets mægtige pakhuis og en mindre frilagerbygning nedrives for at give plads. Man benyttede da lejligheden til at rydde en hel karré og få opført et helt nyt toldkammerkompleks. Arkitekt blev den aldrende Johan Daniel Herholdt, som tegnede et trelænget kompleks, stærkt inspireret af norditaliensk renaissance. I 1891 kunne de solide bygninger tages i brug, og alle toldvæsenets funktioner foregik på ét sted.

I 1967 blev det nødvendigt at leje supplerende kontorlokaler rundt i byen; men siden 1977 har alle toldfunktioner på ny været samlet, nu i den tidligere gummifabriks bygninger på stranden umiddelbart nord for byen.

Bogen er i smukt layout og forsynet med mange glimrende illustrationer. Teksten er derimod noget vidtløftig og tyngt af de mange detailoplysninger, forfatteren bringer fra sine fortjenstfulde, vidtstrakte undersøgelser i trykt og utrykt kildemateriale.

Erik Gøbel

Jørgen Fink: *Butik og værksted. Erhvervslivet i stationsbyerne 1840–1940*. Selskabet for Stationsbyforskning, 1992. 326 s., ill. 335 kr.

Bogen om butik og værksted i de danske stationsbyer er et led i det nu afsluttede forskningsprojekt Stationsbyen, som Statens humanistiske Forskningsråd satte i gang først i 1980'erne. Jørgen Fink har som stipendiat ved projektet lavet en undersøgelse af erhvervenes udvikling. En østdansk og en vstdansk region, nemlig Nordvestsjælland og Nordjylland, blev fundet særligt egnede til detail-

undersøgelser, og inden for disse regioner fokuserede han på fire stationsbyer for nærmere at belyse stationsbyerhvervene.

Det er Finks opfattelse, at landbrugsudviklingen var den vigtigste faktor for stationsbyfremvæksten, og det er bogens ene omdrejningspunkt. Det andet er den påfaldende forskel, der var på udviklingen i det østlige og vestlige Danmark. Hovedvægten er lagt på en gennemgang af periodens fire konjunkturfaser, og her er der særligt fokuseret på stationsbyernes blomstringsperiode 1880–1920. Endelig slutter Fink af med et emne, han ikke nåede at få færdigt i sin stipendietid, nemlig spørgsmålet om finansiering, uddannelse og organisering i stationsbyerne.

Formålet med Finks projekt var at se stationsbyerhvervslivet i sammenhæng med udviklingen i købstæderne og i landbruget. Han finder frem til, at efter glansperioden 1890–1920 var forskellen mellem det østlige Danmark og det vestlige blevet mindre. Begge områder havde taget farve af det opland, det var deres afgørende økonomiske funktion at betjene. Men bortset fra denne tilnærmelse var der stadig store forskelle mellem de udvalgte jyske og sjællandske regioner. Øernes opland var mere velstående og i højere grad integreret i det nationale marked, mens det jyske område havde færre midler og var mere ensartet socialt.

Med hensyn til uddannelse, finansiering og organisering kan Fink ikke bringe meget nyt. Han må erkende, at stationsbyerne på alle punkter blot fulgte de almindelige strømninger i samfundet. Og det kan ikke undre, at stationsbyerne ikke lå i spidsen af denne udvikling; tværtimod øgede hovedstaden og købstæderne deres forspring i tiden fra 1840 til 1940.

Afhandlingen er traditionelt og noget stift opbygget. Det kendetegner også dens sprog, der ikke gør afhandlingen til en lystvandring mellem stationsbyernes butikker og værksteder. Bogens force er den meget grundige undersøgelse af erhvervenes udvikling i de udvalgte byer. Man får helt nede på virksomhedsniveau et ganske godt billede af, hvordan tingene udviklede og ændrede sig i repræsentative stationsbyer i perioden.

Forfatteren er dog ikke encensvarlig for, at bogen ikke er helt vellykket. Den er blevet til under hårde betingelser. Det fremgår af forordet, at Fink som stipendiat ved stationsbyprojektet på en periode af blot halvandet år har forpligtet sig til at præstere selve undersøgelsen samt to artikler og én monografi, som er den foreliggende. Det siger sig selv, at det ikke kunne nås, så bogen blev først færdig senere, efter en grundig redigering. Bl.a. var redaktøren så fornuftig at skære antallet af tabeller ned fra 171 til 57.

Carl Erik Andresen

Kurt Balle Jensen og Keld Dalsgaard Larsen: Alderslyst fra sandmark til by. Arbejdernes Byggeförening, 1991. 216 s., ill., 248 kr.

»Uheldigvis taber jeg nogle tændstikker ved tanken, og dum som jeg var, mente jeg ikke, at de skulle gå tabt, men jeg bøjedede mig ned og antændte de her tændstikker på jorden. Jeg hører godt nok, at mine kammerater pludselig sætter i løb, men jeg når ikke at reagere, før vagten hårdt griber fat i mig bagfra. Jeg blev dunket flere gange ind i tanken, og han stak næven op i ansigtet på mig, pressede til og brækkede min næse, så blodet flød. Jeg var så dødsens rød, at jeg pissede i bukserne, skreg og sparkede, men jeg kunne intet stille op«. Denne dramatiske beretning om en drengs oplevelser fra besættelsestiden kan man finde i Kurt Balle Jensen og Keld Dalsgaard Larsens jubilæumsskrift om Arbejdernes Byggeförening. Som det fremgår af ovenstående er det lykkedes forfatterne at gøre et så »tørt« emne som en byggeföreningss 50 års jubilæum spændende og vedkommende. Det er først og fremmest et resultat af, at man har valgt at beskrive en hel bydel i stedet for blot en förening. Og det sker med mange små tematiske afsnit krydret med citater og erindringsklip.

Bydelen, der nu er en del af Silkeborg, fik sit navn i 1873, hvor man i avisen kunne læse, at grundejerne i området havde valgt navnet Alderslyst.

Forfatterne følger udviklingen fra 1873, hvor området var domineret af landbrug og lidt håndværk. Specielt var der mange træskomagere i Alderslyst, som solgte produkterne til træskohandlerne i Silkeborg. Der udvikledes aldrig egentlig industri i Alderslyst, og derfor måtte man satse på beboelsesbyggeri i stedet for. Det kom til at gå rigtigt stærkt efter, at Arbejdernes Byggeförening blev stiftet i 1941. Alderslyst er nu den folkerigeste del af Silkeborg.

Bydelen udviklede sig i løbet af 1940'erne til et arbejderkvarter, hvor arbejderne havde deres bolig, samtidig med, at de arbejdede i selve Silkeborg by. Arbejdernes Byggeförening satsede på kvalitetsbyggeri, og der har i tidens løb også været en del forargelse over, at »almindelige« arbejdere skulle bo så pænt.

Bogen fører læseren helt frem til nutiden, hvor en række flotte farvefotos nærmest kan gøre det ud for en turistbrochure for området.

Layoutet på bogen er flot, med mange virkeligt gode illustrationer. Det er så et smagsspørgsmål, om man kan lide bruntoningen af de gamle billeder, sådan som det er sket i denne bog. Derimod mener jeg, det er skæmmende for en ellers veltillrettelagt og flot bog, når fotografier fra de sidste årtier ligeledes gives en betydelig bruntoning.

Bogen er generelt velkrevet, og de mange erindringsklip er naturligt føjet ind i det historiske forløb. Man føler sig mange steder ført langt ind i

miljøet af de levende erindringer. Man kunne dog nok ønske, at de to forfattere havde givet en mere overordnet gennemgang af kvarterets udvikling fra landsby til arbejderkvarter. Ligeledes kunne det være interessant at få sat Alderslyst i perspektiv i forhold til resten af Silkeborg, men også i forhold til andre byer og bykvarterer i Danmark. Endelig kunne det have været spændende at se, hvordan den overordnede politiske styring af boligbyggeriet influerede på Alderslysts udvikling i de sidste 50 år.

Bogen vil uden tvivl blive læst med stor interesse i Alderslyst, bl.a. fordi den også behandler den meget nære fortid, den tid vi, uanset alder, alle kan minde. Men uden for lokalområdet vil bogen nok ikke blive meget udbredt, dertil mangler den de overordnede og generelle konklusioner.

Holger Dyrbye

Erik Helmer Pedersen: Godsdrift og velgøenhed. Det Classenske Fideicommiss 1942-1992. Udgivet af Det Classenske Fideicommiss, Corselitze, Nykøbing F. 1992. 390 s. 305 kr.

General Johan Frederik Classen fødtes 1725 som søn af en fattig organist i Kristiania – det nuværende Oslo. Som ganske ung kom han til København for at blive student og blev derefter – tyve år gammel – teologisk kandidat. Ved sin død i 1792 var Classen industridrivende og handlende og ikke mindst godsejer. I testamentet havde han givet store dele af sin formue til samfundsnyttige formål gennem oprettelse af et fideikommiss, der skulle administrere formuen.

Det er historien om, hvordan disse penge blev administreret i årene 1942-1992, som Erik Helmer Pedersen fortæller os i sit værk. For et værk er det. En bog på 390 sider.

Den supplerer historien om de første 150 år af fideikommissets historie, som er beskrevet i sin tid af arkivar Harald Jørgensen og landbohistorikeren Fridlev Skrubbeltrang.

Hvad er det så for en historie, der fortælles? Det er administrationshistorie: Administrationen af en række aktiviteter som godsdrift, landbrugsskole og forskellige sociale institutioner. Erik Helmer Pedersen fortæller historien om, hvorledes man konsoliderer en så stor virksomhed og samtidig fastholder målet om at være velgørende. Det er endvidere historien om borgerlig velgøenhed i en periode, hvor mere af det sociale arbejde blev lagt over til offentlige institutioner.

Fideicommisset måtte også arbejde under skiftende konjunkturer inden for samfundsøkonomien. Bogen er et jubilæumsskrift og skal vurderes som sådant. Et festskrift har en »primær« læserkreds. Det er som oftest personer med tilknytning til virksomheden samt forretningsforbindelser. De vil have megen nytte af bogen. Den er grundigt til

mindste detalje. Kildematerialet er primært de tørre forhandlingsprotokoller, regnskabsaflæggelser med videre. Det giver bogen et lidt tørt præg. Regnskabsmaterialet burde være anbragt i selvstændige tabelafsnit.

Den »sekundære« læser, som ikke har første-handsindsigt, er der ikke tænkt meget på i bogen, måske mest i Mette Ehlers kloge billedredaktion og i Helmer Pedersens fremragende disponering af bogen, hvor hvert kapitel har en overskrift.

Bør samtidshistorie i højere grad inddrages i sådanne værker, således at de får en bredere læserkreds? I det konkrete eksempel havde det hjulpet med nogle generelle betragtninger over social politik i perioden.

Erik Helmer Pedersen har skabt stor overskuelighed over et kompliceret kildemateriale med brug af gode journalistiske færdigheder. Men konklusionen må være, at skal bogen nå en bredere læserkreds, må den opbygges med inddragelse af almindelig samtidshistorie.

Hasse Neerbek

Liv Marthinsen (red.): Gå til kommunearkivet med lokalhistoriske problemstillinger. Norsk Lokalhistorisk Institutt, Oslo 1990. 117 s.

Bogen er en udgivelse af foredrag holdt ved et seminar i 1989 om lokalhistorikeren og kommunearkivet. Formålet med seminaret var at henlede opmærksomheden på, hvilke muligheder lokalhistorikeren har for at finde relevant kildemateriale til besvarelse af forskellige problemstillinger i de kommunale arkiver.

Flere af oplægsholderne har set stort på dette formål med seminaret og i stedet benyttet anledningen til at få trykt mere generelle artikler om lokalhistoriske emner (f.eks. Lars Thue: »Hvorfor ble Norge et rikt land?«, Jostein Nerbøvik: »Stortingsval i Voldens valgkommune« og Kjell Haarstad: »Herredsstyret som institusjon«). Men især Hallvard Tjelmeland tager opgaven alvorligt og prøver at give sit bud på »Korleis unngå å drukna i etterkrigstidas kommunearkiv?«.

Tjelmelands udgangspunkt er, at han skal skrive en generel byhistorie. Hvordan skal han mest effektivt angribe kommunearkivet? Allerførst er det naturligvis rigtigt at pointere, at det er problemstilling, der skal styre den lokalhistoriske fremstilling – ikke arkivmaterialet i den form, det er overleveret til os. Vi skal ikke nødvendigvis først gå til selve kommunearkivet, måske besvarer aviserne eller politikererindringer bedre den givne problemstilling. Men når der skal skrives totalhistorie om et lokalsamfund, er det umuligt at komme uden om kommunearkivet, fordi det dækker et så vidt spektrum af lokalsamfundets aktiviteter.

Ved mødet med det kommunale arkivmateriale

kan man opleve, hvordan det kan overrumple historikeren med viden og oplysninger, man slet ikke havde ventet at finde – og som så kan få den oprindelige problemstilling til at vakle.

Problemet med nyere kommunearkiver er imidlertid også, at de er så overvældende i deres omfang. Der refereres synspunkter fremført af Beringshistorikeren Tore Grønlic, at man for at overkomme materialet må vælge 1) det mest centrale kildemateriale i kommunen, 2) det materiale, som har en relativt høj bearbejdsgrad, og 3) det lettest tilgængelige arkivmateriale. Kritikken mod disse håndfaste kriterier er selvfølgelig, at historien dermed bliver administrationens historie snarere end folkets historie – og desuden må det føjes til, at man derved kan komme langt bort fra oplysningerne om, hvem der har været de egentlige beslutningstagere – det vil kun fremgå af enkeltsagerne.

Tjelmeland valgte til sin egen byhistorie at begynde med udvalgsprotokollerne, men i dem fokuseres mere på brud og forandringer end på kontinuiteten. Han er meget tilbage for »dei enorme arkivmengdene som er knytta til dei ulike avdelingane i kommunen«, men er dog opmærksom på, at man i hvert fald må forsøge sig med pejlinger i dette materiale ud fra et udgangspunkt i de mere centrale kilder, både for at trænge dybere ind i de enkelte problemer og for at få kød og blod på fremstillingen. Om det overhovedet er muligt, afhænger af, om arkivet er ordnet og registreret, og det er det langt fra i alle kommuner.

Også aviserne har Tjelmeland brugt som indgang til væsentlige sager i kommunearkivet. Et velfungerende kommunalt journalsystem vil dog ofte være en bedre indgang til aviserne end det modsatte. Det er rigtigt, at aviserne ofte kan være en bedre kilde end kommunearkivet selv til viden om kommunale forhold, og de mere penible sager for kommunen er i reglen mere synlige i aviserne end i kommunens egen sag. Det påpeges også meget relevant, at budget- og regnskabssager – hvis de da er ført rimeligt ensartet – er centrale kilder til udviklingen i kommunernes aktiviteter og et tydeligt tegn på den enkelte kommunes ekspansion og ambitionsniveau – og i hvert fald i teorien let sammenlignelige med andre kommuners budgetter og regnskaber.

Harald Hals har i artiklen »Socialhistorien sett i lys av kommunearkivet« påpeget, hvorledes det kommunale arkivmateriale kan belyse forholdet mellem de forskellige sociale grupper i lokalsamfundet, hvilke socialpolitiske aktiviteter, der er igangsat, og hvordan behandlingen af de fattige har været. Kommunearkivet er helt centralt til belysningen af disse spørgsmål, selv om det ikke må være den eneste kilde – det skal suppleres med andre myndigheders og private institutioners arkiver, avisomtale og erindringer, bl.a. fordi historien ellers kun vil blive beskrevet ud fra de styrendes synsvinkel. Harald Hals har gennemgået en del

lokalhistorisk litteratur for at se, hvor meget socialhistorien er inddraget, og han kan bl.a. konstatere, at de sidste 100 års historie kun i meget ringe grad er behandlet, bl.a. fordi så meget arkivmateriale er utilgængeligt af hensyn til beskyttelse af privatlivet.

Kjell-Olav Masdalen har suppleret med en redegørelse for hvilket kommunalt kildemateriale, han har benyttet til sine undersøgelser over arbejdsløsheden i mellemkrigstiden: De kommunale arbejdsledighedskontorer, kommunalbestyrelsens protokoller, stadsingeniørarkiver og fattigvæsenarkiver. Dette materiale suppleres med statsligt, amtsligt og privat kildemateriale samt aviserne.

Kjell-Olav Masdalen understreger, hvor uundværligt det kommunale arkivmateriale er, men påpeger også, at det generelt ikke er godt sikret og ofte vanskelig tilgængeligt. Derfor er det vigtigt, at historikerne begynder at bruge det kommunale kildemateriale, for øget efterspørgsel kan tvinge kommunerne til at løse deres arkivproblemer. Lad os håbe på det!

Birgitte Dedenroth-Schou

Georg Simon: Gotisk skrift. Læsning af slægts- og lokalhistoriske kilder. Danmarks Biblioteksskole. 176 s. 2. rev. og forøgede udgave. Kr. 185.

Der er bøger, som man ikke kommer uden om som historieinteresserede. Georg Simons er en af dem. Her kan man lære en af fagets fornemme discipliner: skriftlæsning. Suppleret med Erik Kromans klassiker er denne bog værktøjet til skriftlæsning. Men den, der går i gang med den, må ikke vente hurtige resultater. Tålmodighed og flid er nøglen til at lære den vanskelige kunst at læse gotisk håndskrift. Og Georg Simon lover ikke hurtige resultater. Her er side op og side ned med disse kruseduller, som volder os så meget besvær.

Georg Simons bog har været udsolgt i nogle år. Men nu foreligger den i en ny og revideret udgave. Bogen er først og fremmest beregnet til at give læseren færdighed i læsning af gotisk skrift, og umiddelbart minder den meget om førsteudgaven. Men der er nogle markante ændringer.

Først og fremmest har Simon suppleret bogen med nogle sider, der viser anvendelsen af mål- og vægtbetegnelser samt det romerske talsystem. Dernæst er der medtaget nye tekster om de to lokaliteter, som bogen omhandler. Endelig er der udtaget flere eksempler på centrale kilder som folketællinger og lægdsruller i denne udgave. I al ydmyghed over for den vanskelige kunst at læse gotisk skrift kan det kun hilses velkomment, at Georg Simon har nyudgivet sin bog. Den er uundværlig. Forfatteren må roses for sin pædagogiske tilrettelæggelse af bogen. Der er en fyldig litteraturliste bag i bogen.

Hasse Neerbek